

EUSKARA NORMALIZATUAREN AHOSKATZEAZ; TXILLARDEGI-K BERGARAKO BILTZARRETARAKO BIDALI DUEN LANARI OHARRAK

Bergara, 1978 - IX - 6

Irigoyen, A.

Hainbat denbora dela zabaldu omen zen Txillardegi-k eginikako lan hori, Fonetika batuari buruz zenbait proposamendu titulutzat daramala, baina nik neuk ez dut eskura oraintsu berari eskatu nion arte. Irakurri bezain agudo egin ditut oharrok.

1. Bere 2.2.5. delakoan dio: “/i/ fonemaren ondoko /s/ eta /ts/ apikarien bustiera oso zabaldua denez gero, [is’] eta [ic’] ebakera gaitzetsi gabe ere, hobetzat jotzen da Fonetika Batuan [iš] eta [ič] ebakitzea. Esate baterako: *isuri* (= [išuri]), *itsusi* (= [ičus’i]). Aski izango litzateke bigarrena hontzat hartzen dela esatea eta “hobetzat” hitza baztertzea. Horrez gainera zenbait galde egingo nuke: *Jaun baten gisa* espresioan azken hitza *gi [š] a* bezala ahoskatu behar ote dugu nagusi den ohituraren kontra? Edo eta *pri [š] aka ibili gara* eta ez *prisaka ibili gara* askok esaten duenez, *presaka* erabiltzen dutenetarikoak ez baldin badira? Eta holako beste asko, hizkuntza ondore historikoa baita, eta logikaz baliaurik iker badezakegu ere, haren forma ezin uler baitezakegu diakronia eta atetikako eraginak gogoan hartzen ez baldin badiugu.

2. Bere 2.3.4. delakoan dio: “/i/ fonemaren ondoko /n/ bustitzea (= [in’]) oso zabaldua denez gero, [in] ebakera gaitzetsi gabe ere, [in’] ebakitzea hartzen da hobetzat Fonetika Batuan: *baino* [=ban’o] hobetsia; *egina* [=egin’a] hobetsia”. Aski izango litzateke bigarrena hontzat hartzen dela esatea eta “hobetzat” hitza baztertzea, azken finean hobia lehenengoa baita, gure artean –ez Ifarrekoen artean– azke-

nengoa nagusitzeko bidean sarturik badago ere. Nagusitu behar baldin badu nagusituko da agian guk bultzatu gabe ere.

3. Bere 2.4.4. delakoan dio: “/i/ fonemaren ondoko /l/ bustitzea (= [il’]), oso zabaldua denez gero, [il] ebakera gaitzetsi gabe ere, [il’] ebakera hartzen da hobetzat Fonetika Batuan: *hilabete* [= *il’abetel*] ; *ilargi* [= *il’argi*] ”. Aski izango litzateke bigarrena hontzat hartzen dela esatea eta “hobetzat” hitza baztertzea. Aurrekoan esan denak berak balio du honako ere.

4. Ez dut uste inola ere 4.1. delakoan dioenez, *ea* eta *ia* izkribatzen ditugunak —eta honetan harrigarritzko batasun batean sartu gara azken denborotan— [ia] eta [ua] ahoskatzea hobetzat eman behar denik. Jokabide horrek, besterik gabe hala planteatzen baldin bada, *oa* jatorritzko guztiak *ua* jatorritzkoekin nahastera garamatza hizkuntza mintzatuan. Eta berdin gertatzen da *ea* eta *ia* jatorriz bereizten direnekin. Mogel-ek lehenengoetan *ua* eta *uba* eta bigarrenagoetan *ia* eta *iya* erabiltzen zituen. Horretan Arana Goiri bide beretik zebilen. Delako ortografia egun erabiltzen ez dugunez gero, Ifarreko euskaldun askoren, Gipuzkoako goierritarren, Bizkaiko alderdi handi batekoen eta abarren norma —zaharrena euskaraz— hontzat hartu baita, baztertu denaren gisara ahoskatzea eskatu behar ote da Euskara normalizatuan? Gipuzkoako bertsolariak *ia* eta *iya* berezi izan dituzte eta lege zaharrean, ahal izanez gero, ez ziren bertsoen puntuak josteko erabili behar.

Alderdi batetik *-a* organiko guztiak berriztatzen ari gara galdu dituztenen artean eta orain bestetik *oa* eta *ua* jatorrizkoak nahasten dituztenen bidea bultzatzen dugu, bigarrenagoa *uba* egitea —eta oraindik badira hala bereizten dutenak— eskatzen ez baldin bada. Kontrako jokabidea erabiltzen da batean eta bestean.

Ea eta *ia* jatorrizkoak, ordea, euskaldunen artean edonon bereizten direla esangu nuke. Hizkuntza mintzatuan *ea* delakoa [ia] ahoskatu behar dela hotzat hartuko balitz nola egin beharko litzateke *ia* jatorrizkoa? *i[dʒ] a*, *ixa* ala *iya*? Hori ez zaigu planteatzen ez argitzen delako lanean.

Berdin gertatzen da 3.2.2. delakoan *ee* eta *oo* hiatoak [ie] eta [uo] ebakiko direla dioenean. Grafia zuzenez *etxee-*

tan forman agertzen dena *etxietan* ahoskatzen dutenek *biena*, *ordea*, *bi [j] ena*, *bi [š] ena* edo *bi [dž] ena* egiten dute.

Edozein modutan ere bultzatu nahi den bideak dakartzan ondoreak hontzat hartzekotan hobe izango gendukeen Mogel-ek erabili zuen gisako ortografia hastetik hontzat hartu baldin bagendu. Aski zabaldua zegoen gerra aurrean, Azkue batasunzale bizkaitarraren eta gipuzkoar askoren gustokoa ez baldin bazen ere. Orain berandu dela uste dut ortografia horretara bihurtzeko. Gainera Ifarrekoak behartu beharko lirateke XVI-garren mendetik aurrera datorkien eta denona den tradizio zaharrik ugariena eta ondoen finkatua baztertzerara. Ezin jarri gaitzeko gure lehenengo historiarik hoberenaren aurka.

Fonetikak eboluzionatzen baldin badu izan dadila ezinbestez, baina ez dut uste guk bultzatzaile izan behar dugunik, ahal den neurrian zaharraren eusle baino. Hizkuntzaren aldetik gordezale izateak ez du esan nahi inola ere beste gauzatan iraultzaile ezin izan daitekeenik. Ez da gauza bera.

5. Bere 2.8.1. delakoan dion: "euskarazko /i/ fonemaren balio fonetikoa [j] erdi bokalearena izango da: [jan] ; gaztelerazko "y"-ren kidea: "ayer, yo". Eta 2.8.2. delakoan: "Ez dira, halere, [ž] zaharra eta [x] berria gaitzesten [žan, xan] ; baina euskalki mailako ebakeratzat uzten dira alde batera".

Honetan zaharraren eusle jokutzen da, absolutoki ez bada ere ia absolutoki. Denborak esan beharko du. Nik neuk ez dut ezer horren kontra hala ikasi bainuen haur mintzela eta are gutxiago izango dute, uste dut, Ifarrekoek, ez baitakite, ikasten saiatu ezik, [x] ahoskatzen.

Hala ere zenbait ohar egin beharra dagoela iruditzen zait:

a) Delako /j/ fonema grafia birekin erabiltzen du egun mundu guztiak gure artean eta erabili ere zuzen erabiltzen da ene ustez: hitzaren hastapenenean *j-* eta erdian, bokal artean gertatzen dela, *-i-*. Hola *jan*, *josi*, *jo*, *jauna*, eta abar, baina *jaio*, *saio*, *saiatu*, *jaia*, eta abar. Axularrek *iaio* eta halakoak erabiltzen zituen.

b) Gogora ekarri behar dugu *j* eta *i* jatorriari begiraturik grafia berbera dela, izkribatzerakoan beherantz arrastoa egirik *j* forma hartu baitzuen. U eta *v* ere bat ziren. Erromata-

rren garaiean kasu bietan letra bakarra zen, geroago latinezko testoen argitaratzaile batzuk berezi badituzte ere. Badira, ordea, latinezko testo klasikoak ikertzen dituztenen artean ohitura zaharra gordez bereizten ez dituztenak ere eta *uenire*, *maior* eta halakoak erabiltzen dituztenak argitara ematera koan. Erdi aroan euskaldunen eremuko erromantzez, hurbile-na aipatzearren, berdin erabiltzen zuten bata nahiz bestea bokal bezala eta inor ez da harritzen orduko testoetan *Maria* edo *Amalloujdea* irakurtzeaz, *j* delakoa bokalari dagokiola. Gaztelania zaharrak izanikako eboluzio fonetikoan, ordea, *j* grafiari balio desberdina eman zitzaion, sibilante prepalatal frikatibo ozenarena, [ʒ], ñeta geroago [š] gorrarekin nahasi zen, oraingo *j* grafiak duen ahoskatze belarra, [x] izatera heldurik (1). Beraz bata eta bestea berezi beharra gertatu zen. Eta euskaldunen eremu batean ere —Gipuzkoan, eta Bizkaian Durango eta Gernikaraino— beste horrenbestetsu gertatu da, eboluzio berdinen bidez izan ez bada ere berdintsuaz, eta hastapeneko [j] delakoa [x] beharra ahoskatzeraino aldatu da, azkenengo eraginean bederen gaztelaniaren kutsatzez. Modu horretara Gipuzkoako zenbait lekutan [x] a [j] o esaten dute. Bizkaiko euskaraz egiten den euskalkietan Gipuzkoa aldetik Markinaraino [x] ai [š] o. Ondarroan [x] a [š] o. Aulesti eta inguruetan [x] a [dž] o. Lekeitioan [dž] a [dž] o. Zorrontzan ere bai, gazteak [x] ebakitzen hasi baitira ere. Baina Arratitiatik Mungia inguruetaraino [j] a [j] delakoa ez da sekula [x] izatera heldu eta gehienez ere [š] bilakatu da eremurik eboluzionatuenetan. Bizkaiko euskaraz egiten den zenbait lekutan, ordea, flesio berbalen hastapenean ez dute eboluzio osoa egin eta horrela [x] ausi [x] ako delakoaren ondoan —Markina— [x] ausi [dž] ako —Aulesti eta inguruetan—, [x] ausi [š] ako —Oñatin— esaten dute. Hala ere ez uste izan erdian agertzen den [j] delakoaren eboluzioa egin dutenen artean ez dela agertzen [j] berririk. *Gasta [j]*, *kanpa [j] a*, *sermo [j] a* eta horrelakoak esaten dituzte, baina guzti horiek lehenago *gaztaea*, *kanpaea*, *sermoea* eta abar dokumentaturik agertzen dira, silaba bat gehiago zutela. Arratitiatik Mungia inguruetara bitartean batzuk eta besteak [j] bezala ahoskatzen dira beti. Arratian, esaterako, [j] a [j] é da

(1) Ikus R. Menéndez Pidal, *Manuel de Gramática Histórica Española*, decimotercera edición, Madrid 1968, 35 bis. 3, 6 eta 53.6.

esaten da eta pluralean [j] á [j] ek, azkenengo -a > -e bihurturik, baina *sermó* [j] a, bihurtu gabe. Beste alderdi batetik, ordea, *alabea*. Aulesti eta abarretan *sermó* [j] e entzuten da, baina *sermó motxa* eta *sermó* [j] ek, azkenengoak artikulu plurala duela. Ondarroan *sermói*, baina *sermórik* eta *sermó* [j] ak, hitz mailegatu hain zaharra ez denez gero pluralean azentua aldatzen ez duela.

Ikusi ahal izan dugunez [j] delakoa hastapenean eta erdian dituzten hitzetan aldatzerik agiri baldin bada kontrasterik handiena lehenengoan [x] izatera heldurik bigarrenean aldatu ez direnetan gertatzen da, hau da, [x] a [j] o bezalakoetan. Halako ahoskatzea egiten dutenen artean j- grafia hots baten ordeztu da eta -i- beste baten ordeztu. Gainera horrek esan nahi du aspaldidanik, hastapeneko belarra izatera heldu baino lehen ere, desberdin ahoskatzen zirela. Beste batzuentzat, ordea, grafia biak ahoskatze berbera dute, edo, hobeto esateko, dutela uste dute mintzatzaileek, eta letra berberaren aldaera huts bezala agertzen dira, sortu ere hala sortu baitziren hastapenean. Grekoz ere forma bi dituela agertzen da sigma, bat hitzaren erdian, bestea hitzaren azkenean: -G- eta -S. Gure ortografiak esan den bezalako izan behar duela eta ez dela aldatu behar argi dago. Ahoskatze normalizatua bultzatzearen korapiloa nola askatu behar litzatekeen da gure gaia. Erdian agertzen dena [j] bezala eman behar dela, leku batzuetan izan dituen eboluzioak gora behera, ez dago zertan dudarik egin. Bestea zailagoa da, baina [j] ebakitzen duten Ifarrekoekin berdintzea errazagoa dela dirudi, haiek ez baitakite, ikasten saiatu ezik, [x] hotsik ebakitzen, aintzineko euskaldunek batek ere ez zekien bezala, bai guk [j], ordea, euskaldun orok aspaldiko denboretarik jakin izan duenez. Beste alde batetik gure biltzarre batean oro bat gatzela hautapena eginik ere, hedatzera bidean bere kasa datorkeen ohituraren indarrak zer eskainiko ligukeen ez dakigu aldezaurretik. Saioa egiteak, ordea, kalterik ez lekarke bederen.

Alabaina gauza honek badu beste aurpegia ere. Bereziki Hego aldekoen artean gertatzen diren beste korapilo batzuen gainean bada oraindik esan beharrekorik:

a) Gure artean badira zenbait [š] hitzaren erdian [x] izatera iragan direnak, hala nola, *axolla* (a [š] ola) > *ajola*

(*a [x] ola*), *ajea (a [x] ea)*, eta Bizkaian bertan [j] a [j] o eta horrelakoak esaten diren eremuetan beretan *gixájoa (gi [š] a [x] oa)* eta *gixájea (gi [š] a [x] ea)*. Gainera, jakina denez, gaztelaniatik hartu diren eta hartzen diren oraintsuko hitz mailegatueta beti hala gertatzen da, zaharrak Lekeition *kéfia* eta horrelakoak esatera makurturik bazeuden ere erdarazko *jefe* adierazteko, *gixájua* eta *gixájia* eta *Ama Birijiñia (amabir x iñia)* orain bezala esaten zituzten bitartean.

Delako [x] hitzaren erdian dugula haren ahoskatzea markatzeko zerbait erabiltzekotan -j- erabili beharko genduke, nork bere euskalkian izkribatu nahi duenean bederen, gaztelaniazko izen propioak eta hitz mailegatuak agertzen direnean bereziki. Hitzaren erdian -j- erabiliz gero -i- grafia-tik bereziko litzateke eta horrela ahoskatze desberdina adieraziko lukete batak eta besteak, egun gure arteko askok berez hontzat hartzen duen bezala. Exemplo bat ipiniko dut: erdal-dunen artean Bizkaiko udal ezagun bati *Lejona* esaten bazaio ere, -j- grafia ahoskatze belarriari dagokiola, bertako euskaldunek beti *Leioa (Le [j] oa)* esan dute, eta [j] a [j] o esaten dutenen artean gertatzen den bezala, ez dakite [dž] ebakitzen. Hala ere -j- grafia edozein kasutan [j] fonemari dagokiola oraintsu zabaltzen hasi denez gero, sinplifikazio izugarri bat eginik, *Lejoa* bezala agertzen hasi da moldezko letretan eta hori hala izanik *Le [x] oa* ahoskatzen ari da bertakoa ez den bat baino gehiago, neure belarriz entzun ahal izan dudanez. Hala ere ez dute *Lojola (Lo [x] ola)* eta *Aja (A [x] a)* esaten, *Loiola (Lo [j] ola)* eta *Aia (A [j] a)* baino. Horretatik Udal izenen formak finkatzeko lanetan ari izan den Euskaltzaindiko batzordean *Leioa* izkribatu behar zela eskatu nuen eta ez *Lejoa*, *Le [j] oa* bezala ebakitzekotan proposaturik zegoenez. *Kanpaia*, *sermoia* eta halakoetan ere *kanpaja*, *sermoja* eta gisa horretakoak erabili behar ote ditugu, *kanpaea* eta *sermoea* urrunsko gelditzen direla egungo errealitatetik eta ortografia ohituretarik?

b) Gaztelaniazko maileguetan ez litzateke izan propioetarik kanpo sarriegi gertatuko hastapenean [x] 'izatea eta ez du merezi ortografiarako aldakuntzarik egitea. Banakako ahoskatzea ogoan hartuz gero aski dela uste dut.

d) Eta nolako jokabidea bultzatu behar da latinetik hartzen diren zenbait hitz kultotan, hala nola gaztelaniazko

forman *proyecto*, *adjetivo*, *subjetivo* eta abar direnak? Ez dut uste agirian ipini den problematikatik gehiegi urrundu behar lukenik, zenbait hizkuntza kultotan ohitura *-j-* grafiaren alde erori bada ere, azken finean *i* ez baita gutxiago kultotasunean, besterik demostratzen ez den bitartean. Agian kontsonantearen ondoan datorrenean *-j-* izan daiteke, hastapeneko kasuetan bezala, eta bokal artean *-i-*, azken kasu honetan ahoskatzerakoan diptongo berunzkoak eskatzen duen erdi bokalaren egitura ere hartzen baitu nolabait. Horrela alderdi batetik *projekto* erabiliko genduke eta bestetik *subjetivo*, *-j-* delakoa [j] bezala ebakirik.

Edozein modutan ere ene eritziz halako hitzetan azkenengo bokalak *-o* bezala agertu behar luke beti.

6. Bere 4.2. delakoan ematen den legea ez da beti bete-tzen: " $(s, z) + (b, d, g) = (sp, st, sk; zp, zt, zk)$ ". *Ikusgarria* esatea oso zabal dagil. Bizkaiko euskalkian beti *nos da* eta *nos goas* entzuten da eta ez **nosta* eta **noskoas*, exemplo batzuk ematearren. Horrek ez du esan nahi legeak balio ez duenik, noiz betetzen den eta noiz ez zehatz ikertu behar dela baino. Esaterako 4.2.1. delakoan adierazten denez beti entzuten da, baita Bizkaiko euskalkian ere, *ezta* < *ez da*, *ezpada* < *ez bada*, *ezkoaz* < *ez goaz*, eta abar.

Gainerakoan *ezoa* esaten dutenak ez dira mordo txikia eta arrotz egiten zaie *eo* eta hor badirudi hobe litzatekela sibilante ta guzti ahoskatzea, nonbait *eñtzela* esaten badute ere < *ez hintzela* irakurtzen duguna. *Enator*, ordea, leku denetan esaten dela dirudi < *ez nator* izkribatzen dena ebakitzeko.

7. Bere 4.5.Z delakoan dio: " $(l; n; r) + (z, s, x) = [lc, nc, rc; lc', nc', rc'; lč, nč, rč]$ ". Adibidez *hil zen* (= [ilcen]), *esan zigun* (= [es'ancigun]), *hor zegok* (= [oRcegok])".

Ez nuke esango erregela horiek absolutoki hartu behar direnik, ezta gutxiagorik ere. Bizkaiko euskalkian, Gipuzkoa barrura sartzen dena ere gogoan harturik, ez dut uste inor aurkitu ahal izango denik *iltzan* esaten duenik, *il san* edo *il sen* baino. Berdin gertatzen da *esan san* eta *bildur san* edo *hor san* direlakoekin edo *hortzan*, entzuleen artean harrigarri agertu nahi ez baldin balu. Zenbait gipuzkoarri horrela entzutea, ordea, ez litzateke miragarri izango, alderdiren bateko gipuzkoarra izatea bera normala baita. Beste zenbait aldetan

ere berdintsu gertatzen dela esango nuke. Horrek ez du esan nahi lege fonetiko horiek balio gabekoak direnik, noiz bete behar liratekeen ondo finkatuz gero. Bizkaian bertan *faltsoa*, *pentsamentua*, *i* [dž] *éltsua*, [x] *ertsía* -azkenengo biak Lekeitioko eran— eta horrelakoak entzutea normala da, fenomeno horiek historian zehar alderdi guztietan beti berdin bete ez badira ere; L. Mitxelena-k bere Euskal Fonetika historikoan bildu zuenez (2). Badirudi, ordea, neurri batean bederen bazterretan egun nolabait indartzeko bidean sartu direla.

Aulestin, 1978-garren urteko Uztailaren 15-ean.

(2) Ikus *Fonética Histórica Vasca*, San Sebastián, 1961, 14.6, 287 eta hurrengoak.